

بررسی فضا و تزئینات معماری حمام نوبر تبریز و ارائه قوانین حاکم بر طراحی آن

کیومرث مهرآسا^{1*}، احد اجاق زاده بهروز،

1. دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته معماری، دانشگاه آزاد واحد مرنده، مرنده، تبریز، ایران

k_mehrasa@yahoo.com

2. دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته معماری، دانشگاه آزاد واحد مرنده، مرنده، تبریز، ایران

چکیده

حمام‌ها از آغاز در بین فضاهای معماری شهری از اهمیت زیادی برخوردار بوده‌اند و تقریباً یکی از مهمترین بناهای شهری پس از مسجد و مدرسه محسوب می‌شدند. عوامل متعددی در شکل‌گیری فضاها و بخش‌های مختلف حمام نقش داشتند که مهمترین آن‌ها را می‌توان تنظیم دما، رطوبت، مسیر دسترسی و قرارگیری در داخل یک بافت شهری و آبهای روان و ایجاد راههای خروجی برای فاضلاب دانست. هدف از این مقاله تحلیل فضا و بررسی تزئینات معماری بکار رفته در حمام نوبر تبریز و ارائه قوانین حاکم بر طراحی آن میباشد. این پژوهش از نظر روش پیمایشی - توصیفی و برمبنای حضور عینی در فضا، عکاسی از تزئینات معماری و فضاهای حمام نوبر تبریز و تطبیق آنها با مدارک موجود و بررسی تغییرات ایجاد شده در فضاها و تزئینات و مصالح بکاررفته در این حمام انجام شده است.

کلمات کلیدی: "فضای معماری"، "تناسبات"، "حمام‌ها"، "حمام نوبر تبریز"

1. مقدمه

فضا مفهومی است که از دیرباز توسط بسیاری از اندیشمندان مورد توجه قرار گرفته و در دوره‌های مختلف تاریخی بر اساس رویکردهای اجتماعی و فرهنگی رایج به شیوه‌های گوناگون تعریف شده است. در تعریف فضا بعنوان عنصر اصلی معماری داده‌های اجتماعی، عملکردی، یعنی آن مسائل فنی داده‌های حجمی و تزئینی مسلماً بسیار لازم اند (شاطریان رضا، 1390، ص 45).

به اعتقاد اکثر نظریه پردازان فضا بعنوان یک منبع لایتناهی و در دسترس موضوع و ماده جوهری معماری بشمار می رود. عموم معماران فضا را یکی از اصلی ترین عناصر معماری می شناسند. چنانکه سردنيس لاسدن فضا را بعنوان بغرنج ترین جنبه معماری، لیکن عصاره آن معرفی می کند. از دیدگاه وی فضا سر منزلی است که معماری باید بسوی آن حرکت کند. زیگفرد گیدئون نیز در کتاب مشهور خود فضا، زمان، معماری، از فضا بعنوان بحث اصلی و مرکزی معماری یاد می کند (شاطریان رضا، 1390، ص 46).

سرزمین ایران به سبب داشتن تمدن دیرینه و درخشان و داشتن هنرمندان بی‌شمار که در دوره‌های مختلف ایران باستان در ظرافت و مهارت هنری سرآمد روزگاران بوده اند، پس از ظهور اسلام همه تجربیات و سوابق هنری خود را در رشته‌های مختلف، در اختیار دین جدید قرار داد. معماری اسلامی دارای عناصر بسیاری است که عمده ترین آنها به صورت گنبد، طاق و طاق نما، مناره، گلدسته، قوس و حوض و ... می باشد (مشتاق خلیل، آزاداندیشان، 1387).

عناصر تزئینی معماری اسلامی عبارتند از: کاشیکاری، آجرکاری، گچبری، سنگ کاری، منبت کاری، مشبک کاری، کتیبه نویسی، آینه کاری، یزدینندی، گره سازی، مقرنس کاری (قطار بندی) و حجاری (مشتاق خلیل، آزاداندیشان، 1387).

در تزیینات اسلامی، بیشتر نقش و نگارها بر مضامین گیاهی استوارند و گاهی با برخی پیکره‌های آدمی و جانوران درهم آمیخته می شوند. (مشتاق خلیل، آزاداندیشان، 1387).

نگاهی گذرا به متون دورانهای مختلف تاریخی موید این است که حداقل در همه دوره اسلامی، حمام‌های عمومی فراوانی در شهرهای مسلمین وجود داشته. هر محله با گذر شهر قدیم، در کنار دیگر بناهای عمومی، حتما حمام یا حمام‌هایی برای استفاده مردم داشته است و این حمام‌ها را معمولاً افراد متمکن و خیر می ساختند و وقف عموم می کردند. تعداد بسیار و اهمیت حمام‌های عمومی در شهرها البته ناشی از لزوم رعایت نظافت در نظر مردم و در شرع اسلان بوده است، اما حمام در گذشته فقط محل استحمام نبود، بلکه مکانی برای گذراندن اوقات فراغت، گفتگو و تبادل نظر، رفع خستگی و حتی عبادت، گرد آمدن دوستان و حل و فصل مسائل زندگی بود. در حمام، نه فقط تنها، که جانها تازه می شد.

معماری حمام نیز مانند سایر بناهای قدیمی از الگوهای فضایی معینی تبعیت میکند. دسترس به آب و حفظ دما و جدا کردن فضاهای پاک و ناپاک سه شرط اصلی ایجاد فضایی پیچیده و متفاوت با سایر بناها در حمام است همین شرایط و خصوصیات لازم برای این بنا باعث پیدایی الگوی معماری خاص و دقیقی برای حمام‌شده و فضاهایی چون دالان و هشتی ورودی و بینه و میاندر و گرمخانه و خزینه را با سلسله مراتبی خاص ایجاد کرده است.

2. بیان مسئله

در زمان غازان خان ایلخانی به هنگام اقدامات و و فعالیتهای عمرانی در کنار هر یک از دروازه‌های تبریز کاروانسراها و حمام‌هایی جهت تجار و کاروانیان احداث شد که کاروانیان می‌بایست ابتدا برای ارزیابی مال‌التجاره و پرداخت مالیات کالای خود به کاروانسرا رفته، سپس وارد حمام شوند.

حمام‌های بسیاری در دوره ایلخانان در تبریز ساختند. ولی ساختمان حمام‌ها همواره در معرض رطوبت و گرمای زیاد و بالطبع در معرض تخریب و تغییر است. افزون بر این زلزله‌های ویرانگری که در دوره‌های مختلف در این شهر به وقوع پیوسته بسیاری از بناها را ویران کرده است. از اینجاست که قدمت حمام‌های موجود در تبریز به قبل از قاجار نمی‌رسد (رشیدنجفی عطیه، بررسی موقعیت و وضعیت حمام‌های تاریخی شهر تبریز).

حمام نوبر تبریز یکی از باشکوهترین معماری ایرانی برجای مانده از اواسط دوران قاجاریه است که بازپربنا و مساحتی حدود 700 مترمربع در محل تقاطع دو خیابان اصلی و معروف شهر تبریز (امام خمینی و تربیت) قرار گرفته است.

این حمام که با توسعه شهر تبریز و تخریب دروازه‌های قدیمی در مرکز شهر قرار گرفت حدود 140 سال قبل توسط معماری بنام بالا کاظم از اهالی قره‌آغا ساخته شده است (حاجی قاسمی کامبیز، فرهنگ آثار معماری ایران، 1383).

حمام تاریخی نوبر در سال 78 از سوی سازمان میراث فرهنگی با شماره 2512 در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده و در قالب طرح پردیسان تغییر کاربری با همان الگوی قدیمی و بدون دخل و تصرف در فضاهای معماری به سفره‌خانه و چایخانه سنتی تبدیل شده و ارائه خدمات می‌دهد.

3. هدف پژوهشی

هدف این مقاله تحلیل و بررسی فضاهای معماری حمام تاریخی نوبر تبریز و همچنین تحلیل و بررسی تزئینات معماری بکار رفته در حمام نوبر تبریز می‌باشد.

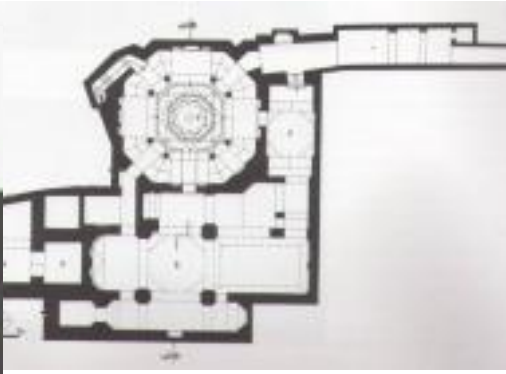
4. سوال‌های پژوهشی

- 1- تحلیل و بررسی فضاهای معماری بکار رفته در حمام نوبر تبریز چگونه است؟
- 2- تحلیل و بررسی تزئینات معماری در حمام نوبر تبریز چگونه است؟

5. روش تحقیق

مبتنی بر شیوه‌های حضور عینی در فضا و عکسبرداری و تطبیق آن با مدارک موجود و همچنین برخی مطالعات صورت گرفته توسط نویسندگان ایرانی در مورد ((حمام)) در توالی زمان.

1-5. معرفی حمام نوبر تبریز

<p>تاریخ ساخت بنا: بر اساس اظهارات اهالی محل و صاحب حمام، این بنا در حدود 140 سال قدمت دارد (حاج قاسمی کامبیز، فرهنگ آثار معماری ایران، 1383).</p>	<p>موقعیت بنا: در نقشه شهر تبریز، که پیش از سال 1243 تهیه شده، این حمام در نزدیکی دروازه نوبر مشخص شده است. در نقشه دارالسلطه تبریز، متعلق به سال 1297، این بنا بنام ((حمام وزیر)) دیده می‌شود. (حاج قاسمی کامبیز، فرهنگ آثار معماری ایران، 1383)</p>
<p>نام معمار: بالا کاظم، از اهالی قره آغاچ (حاج قاسمی کامبیز، فرهنگ آثار معماری ایران، 1383).</p>	<p>دوره: اواسط قاجار (حاج قاسمی کامبیز، فرهنگ آثار معماری ایران، 1383)</p>
	<p>مدارک موجود:</p>
	
<p>برش</p>	<p>پلان</p>

تصاویر محوطه

تصاویر داخلی

تاریخچه بنا: این حمام در تاریخ ۱ آذر ۱۳۷۸ با شماره ثبت ۲۵۱۲ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. در سال ۱۳۷۸ از سوی سازمان میراث فرهنگی در قالب طرح پردیسان و به منظور تبدیل به سفره خانه و چای خانه انتخاب شد (حاجی قاسمی کامبیز، فرهنگ آثار معماری ایران، ۱۳۸۳).

حمام نوبر دارای مساحتی حدود یک هزار و صد و ده متر مربع است و هم‌اکنون فضاهای معماری آن با تغییر کاربری با همان الگوی قدیمی و بدون دخل و تصرف در فضاهای معماری به سفره خانه سنتی تبدیل شده است.

عکس هوایی

2-5. مشخصات حمام نوبر از نظر تعداد فضاها

جدول شماره 1- (طیبسی محسن، انصاری مجتبی، طاووسی محمود، فخاری تهرانی فرهاد، مطالعه تاثیر اقلیم در طراحی و ساخت گرمابه های ایران، صفه شماره 44، 1386).

فضاهای خدماتی				فضاهای ارتباطی			فضاهای اصلی				
خلوت	تون	کش	نوره خانه	آبریزگاه	هشتی	میاندر	سردر	چال حوض	خزینه	گرمخانه	بینه
ندارد	دارد		دارد	دارد	ندارد	دارد	دارد	ندارد	دارد	دارد	دارد

3-5. مشخصات حمام نوبر از نظر مساحت فضاهای اصلی

جدول شماره 2- (طیبسی محسن، انصاری مجتبی، طاووسی محمود، فخاری تهرانی فرهاد، مطالعه تاثیر اقلیم در طراحی و ساخت گرمابه های ایران، صفه شماره 44، 1386).

گرمخانه				بینه				مساحت کل حمام (s)
Ab/Ag	Sg/s	مجموع (sg)	مجموع مساحت خلوت ها و فضاهای پیرامونی	Sb/s	مجموع (sb)	مجموع مساحت شاه نشین و فضاهای پیرامونی		
84/1	/20	135	99	0/14	94/6	-	94/6	680

اولین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری

The first annual conference of Architecture, Urban planning & Urban management

4-5. مشخصات حمام نوبر از نظر ابعاد و تناسبات فضاهای اصلی

جدول شماره 3- (طیبسی محسن، انصاری مجتبی، طاووسی محمود، فخاری تهرانی فرهاد، مطالعه تاثیر اقلیم در طراحی و ساخت گرمابه های ایران، صفه شماره 44، 1386).

گرمخانه						بینه					
شکل فضای میانی	طول (l)	عرض (b)	ارتفاع (h)	l/b	h/l	شکل فضای میانی	طول (l)	عرض (b)	ارتفاع (h)	l/b	h/l
مربع	6	6	5/6	1	.93	مربع	10/3	10/3	6/25	1	.6

5-5. مشخصات حمام نوبر از نظر اجزای عمومی باربر

جدول شماره 4- (طیبسی محسن، انصاری مجتبی، طاووسی محمود، فخاری تهرانی فرهاد، مطالعه تاثیر اقلیم در طراحی و ساخت گرمابه های ایران، صفه شماره 44، 1386).

عنصر عمومی باربر		
جزز	ستون	
	تعداد ستون بینه	تعداد ستون گرمخانه
-	8	4

6-5. مشخصات حمام نوبر از نظر بینه و گرمخانه

جدول شماره 5- (طیبسی محسن، انصاری مجتبی، طاووسی محمود، فخاری تهرانی فرهاد، مطالعه تاثیر اقلیم در طراحی و ساخت گرمابه های ایران، صفه شماره 44، 1386).

تزیینات بینه		تزیینات گرمخانه		توضیحات
نقوش	فنون اجرایی	نقوش	فنون اجرایی	
هندسی	رسمی بندی، معلق، مقرنس، سرستونهای سنگی	-	آجرکاری	گرمخانه در وضعیت موجود بدون تزیینات است

اولین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری

The first annual conference of Architecture, Urban planning & Urban management

5-7. تزئینات معماری اسلامی

جدول شماره 6- گردآوری بوسیله مولف.

نوع تزئین	توضیحات
کاشیکاری	بصورت خشت و معرق در نهایت استادی و تلفیق رنگ، در دیوارهای جانبی و ایوانها مورد استفاده قرار می گیرد. هنرمندان ایرانی در طی زمان از ترکیب کاشیها با رنگهای مختلف به شیوه موزائیک، اقدام به ساخت کاشیهای "معرقگ" نموده اند. آنها خشت کاشیهای ساده و یکرنگ دوره قبل از اسلام را به رنگهای مختلف آمیخته و نوع کاشی "هفت رنگ" را ابداع کرده اند. همچنین از ترکیب کاشیهای ساده با تلفیق آجر و گچ، کاشی "معلقی" را پدید آورده اند. (معلقی = گره سازی مختلط کاشی و آجر)
آجرکاری	روش آجرچینی سطح منحنی گنبدها را مبدل به سطوح پیوسته جناغی می کند. در بسیاری از مناره ها یا مقابر آجر است که سطح دیوارها را پوشانده و روشی که در نمونه های منحنی تر مورد استفاده قرار می گرفت عبارت بود از طرزهای مختلف چیدن آجر.
گچبری	به دلیل شکل پذیری و نرم بودن مورد استفاده هنرمندان ایرانی بود. جهت پوشش دیوارهای کاخها و معابد مورد استفاده قرار می گرفت. از تزئینات گچبری برای آراستن سطوح داخلی بناها، نوشتن کتیبه ها، تزئین محراب ها، زیر گنبدها و ایوانها بهره گرفته شده است.
سنگ کاری	از سنگ کنده کاری شده بصورت تزئین استفاده می شود.
منبت کاری	کلمه ی منبت به معنی کنده کاری روی چوب می باشد و منبت کار کسی است که روی چوب عمل کنده کاری را انجام می دهد. این فن ، سابقه ای بسیار طولانی دارد؛ تا حدی که آغاز تاریخ منبت را می توان به زمانی نسبت داد که انسان برای اولین بار با ابزارهای تیز و برنده آشنا و چوب را تراش داده است. منبت کاری در ایران پیشینه ای بسیار طولانی دارد و یادگاری از دوران گذشته می باشد که برای رسیدن به مراحل فعلی راهی بس طولانی را پیموده است و شاید بتوان گفت که تاریخ منبت کاری در ایران به زمانی می رسد که ایرانیان با مصارف گوناگون چوب آشنا شدند ؛ و با این توضیح در واقع نمی توان تاریخ منبت کاری را جدا از تاریخ استفاده چوب دانست.
کتیبه نویسی	کتیبه نویسی، یکی از اشکال و گونه های ارائه خوشنویسی است که در تزئینات معماری بخصوص در دوره اسلامی رواج داشته است. در کتیبه نویسی بیشتر از خطوط عربی و کوفی استفاده شده است. از دلایل این امر اتصال حروف به یکدیگر در خطوط عربی است و این پیوستگی با خطوط عمودی ساختمان آهنگی ایجاد می کند و خطوط افقی ایجاد توازن می نماید.
آینه کاری	آینه کاری از هنرهای تزئینی وابسته به معماری است که در آذین بندی قسمتی از دیوار و سقف با تکه های برش خورده آینه ساده یا رنگی برای ایجاد طرح های هندسی و آرایه هایی در سطوح داخلی بنا بکار میرود.
یزدبندی	یزدبندی نوع خاصی از نحوه کاربندی زیر گنبد، پوشش قوسی شکل ورودی ها است که به طور معمول از نظر تزئینی نیز جلوه ای خاص به فضایی که در بر گرفته می بخشد. یزدی بندی حالتی است بین رسمی بندی و مقرنس است.
مقرنس کاری (قطار بندی)	مقرنس بیشتر در زیر طاق کروی شکل ایوانها و میتوان بر روی سر ستون ها، سرمناره ها، کتیبه ها و... نیز اجرا کرد. در جریان تزئین با مقرنس، قطار یا تخته آجر، در نهایت تشکیل "شمسه" می دهد. مقرنس به آنچه بشکل نردبان و پله پله ساخته شده باشد، گفته می شود که بصورت آویزه های قندیل مانند ساخته می شود. مقرنس در واقع چیزی شبیه به پوزه آهو است. به اعتقاد برخی ، مقرنس با الهان از استاکتیت و استالاکمیت ساخته شده است.
گره سازی	به تزئیناتی گفته می شود که، به حالت هندسی و با قواعد مشخصی رسم می شود و در قسمتهایی از بنا مانند سردرها، طاقها، کتیبه ها، در و پنجره ها و ... استفاده می شود . گره را با آجر کاشی، گچ، آینه، چوب و ... می توان ساخت.

اولین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری

The first annual conference of Architecture, Urban planning & Urban management

6. نتیجه گیری:

بنای حمام بعد از مسجد و مدرسه یکی از مهمترین بناهای شهری می باشد. پس از بررسی های انجام گرفته می توان گفت که فضاها و تزئینات حمام نو بر اساس گذشت زمان و حوادث طبیعی تغییرات فراوانی کرده است. و از این مقاله می توان برای تحلیل تزئینات معماری و بخصوص حمامهای دوره قاجار استفاده کرد.

7. منابع:

1. حاجی قاسمی، کامبیز. ((گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران دفتر 18 حمامها)). مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهر سازی، 1383.
2. دیویدو، آلفردو. ترجمه ایمان خواجه زاده، فاطمه یآوری. ((طراحی خانه به فن و هنر)). روزنه.
3. رشید نجفی، عطیه. ((حمامهای تاریخی تبریز)). آشینا، فن آذر، بهار 1388.
4. رشید نجفی، عطیه. ((بررسی موقعیت و وضعیت حمامهای تاریخی شهر تبریز)). 1388.
5. رمضانی، وحید. ((بررسی وضعیت معماری در ایران با تاکید بر مفهوم و کاربری بناها)). تاریخ پژوهی شماره 24 و 25، پاییز و زمستان 1384.
6. زمرشیدی، حسین. ((کاشیکاری ایران جلد سوم خط معلق)). سازمان عمران و بهسازی شهر، 1384. ص 3
7. سلطانزاده، حسین. ((فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران)). دفتر پژوهش های فرهنگی، 1372.
8. سلطانزاده، حسین. ((تبریز خشتی استوار در معماری ایران)). دفتر پژوهش های فرهنگی، 1376.
9. سید صدر، سید ابوالقاسم. ((دایرة المعارف معماری و شهر سازی)). مروی، زمستان.
10. شاطریان، رضا. ((عملکرد فرم در شکل گیری فضاهای معماری)). تورنگ، 1390.
11. طلبی، محسن، انصاری، مجتبی، طاووسی، محمود، فخاری تهرانی، فرهاد. ((مطالعه تاثیر اقلیم در طراحی و ساخت گرمابه های ایران)). صفه شماره 44 سال شانزدهم، بهار و تابستان 1386.
12. کریمیان سردشتی، نادر. ((نگارگری در حمام)). 1382.
13. مشتاق، خلیل. ((هنر و معماری ایران در دوره باستان و دوره اسلامی)). آزاداندیشان، 1387.
14. مهجور، فیروز. ((حمام در شهرهای ایرانی - اسلامی)). ماه هنر، خرداد و تیر 1382.
15. هیل، درک، گرابر، اوگل. ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند. ((معماری و تزئینات اسلامی)). انتشارات علمی فرهنگی، 1375. ص 102-106